

Álom-rekviemek

Jékely Zoltán költészetéről

1934-ben született Budapesten. Irodalomtörténész, a Vigilia szerkesztőbizottságának tagja. Legutóbbi írását 2016. 2. számunkban közöltük.

Hogy az álom mint személyes élményforrás és mint poétikai minta milyen mértékben alakítója az irodalomnak, arra éppen a mi irodalmunk és természetesen a világirodalom igen sok meggyőző adalékkal szolgál. Talán elegendő, ha a magyar irodalom történetéből, szinte véletlenszerűen, olyan klasszikus írókra utalok, mint Vörösmarty Mihály, Petőfi Sándor, Arany János, Jókai Mór, Krúdy Gyula és természetesen Jékely Zoltán, akinek költői világát, de elbeszélő művészetét is többszörösen áthatotta az álmok kínálta élmény és ezeknek az élményeknek a felidézése, értelmezése. Az álom és az emlék — mindkettő a költészet ősi és egyetemes élményforrásai közé tartozik, és mindkettőnek, mondhatom, igen fontos poétikai szerep jutott Jékely Zoltán költészetében, de regényeiben és elbeszéléseiben is.

Jékely Zoltán elégikus költő, líráját emlékek és álmok szövik át. Jellegzetes gesztusa a búcsú, lelkiállapota az elvágódás, a múltra révedés, a világ iránt érzett testvéri szájalom, a megrendülés mások mostoha sorsa miatt, legyen ez akár egy elkóborolt kutya is. A múltban kutatva, emlékeken merengve, álmokba merülve fedezte fel önmagát, személyiségének titokzatos benső tájait. Az önelemzés mintha költői életertvet valósított volna meg, a múlt fölé hajló figyelem akár szándékos lehetett, de mindenképpen a költői személyiség karakteréből következett. A vallomás mindig ösztönös volt, megnyilatkozásait a pillanat kegyelme és kényszere hívta ki. Jékely olyan természetesen írt verseket, akár a romantikusok és a szimbolisták, különben ezeknek a költői világában ugyancsak igen fontos szerepet kapott az álom, az álmovilág. Jékely Zoltán hangjában semmi meszterkéltség, annál több elemi erejű őszinteség volt található. Nem szerette a „laboratóriumi” költészetet, a formakereső kísérletezést, noha a formának, akár a formateremtésnek is fölényes mestere volt. Hangpróbák nélkül énekelte a legváltozatosabb dallamokat, műfordításaival igazolta, hogy milyen eredendő művészi biztonsággal tudott bánni a legravaszabb formákkal és újításokkal. Nemcsak természetessége avatta költővé, akár a fogalom romantikus értelmében, hanem hangja is, a „bel canto” szárnyalása, zengése, önfeledt dallama. Abban is a romantikusok és a szimbolisták rokona volt, hogy legfőbb eszközének a muzsikát választotta. Noha nem kedvelte különösebben Verlaine-t, mégis az ő nevezetes „art poétique”-jét fogadta el: „De la musique avant toute chose”; a zene példájában a művészi tisztaság elvét kereste.

Ennek a romantikus („újromantikus”) hangnak, mert hiszen a romantikus tradíció érintése Jékely Zoltán nemzedékének: a Nyugat „harmadik” költői nemzedékének, így Weöres Sándornak, Takáts

Gyulának, Csorba Győzőnek, Kálnoky Lászlónak és másoknak a költészetében is kimutatható, mint ahogy felfedezhető olyan erdélyi nemzedéktársak világában is, mint Dsida Jenő és Szemlér Ferenc, egyik lényeges forrása a nosztalgia volt: az ifjúság eltűnőben lévő világa iránt. Jékely Zoltán költői magatartásának és szemléletének alakulására különösen Krúdy és Kosztolányi, illetve néhány francia költő: Villon, Musset, Laforgue, Valéry és Apollinaire, továbbá a modern költészet tájékozódásának talán leginkább fontos mestere: az osztrák Rilke hatott.

Személyes költői világ és nyelv született e hatások nyomán. Valamennyiük költészetében (vagy éppen elbeszélő prózájában) fontos szerepet kapott az álom, az álmodozás. Jékely Zoltán félig-meddig ösztönösen választotta azokat a mestereket, akik alkotó egyéniségének kifejlődése előtt egyengették az utat. Krúdy, Kosztolányi, Laforgue és Apollinaire hatása az elégikus költői személyiséget szabadította fel, és ezzel járt együtt az álmok „felszabadítása” is, az, hogy a költő nemcsak beszámol álmairól, hanem élményvilága meghatározó forrásának tekinti álmait. Az elégikus szemlélet következménye a folyamatosan érzékelhető stilizáció, amely a nosztalgikus-romantikus hangulatnak megfelelően alakította át az érzéki benyomásokat. E stilizáció szemléleti alapját és poétikai feladatát híven jelzi a Nyugat 1931-es évfolyamában megjelent tanulmánya, melyben ifjúságának egyik költői mesterét: a francia „dekadens” költőt: Jules Laforgue-ot mutatja be. Idézem Jékely Zoltán szavait: „Sejtelmes idegérzéseinek, tudattalanból fel-felrémlő ötletködeinek egyenértékes kifejezését, dombormű megfogalmazását nyugtalankodva, keresgélve, de szinte nekünk szólva, majdnem századán-túli nyelven írva, lelkiismeretesen valósítja meg. A mi formanyelvünk az övé; éppen mert realizmustól, posztromanticizmustól, preszimbolizmustól menekültében — vagy ilyesmik utálatában —, mindent végletesen stilizál, átdolgoz s nem az akkori világból való önmaga képére formál.”

Az „önmaga képére formált” valóság poétikája tulajdonképpen nem áll messze az álom poétikájától, attól a költői gyakorlattól, amely az álomtól mint a valósággal egyenrangú tényezőtől kap költői ihletet. Jékely Zoltán költészetében az álomnak különös szerepe van, több verse álmokat (gyakran rémálmokat) önt formába (*Gyermekkori alkonyat, Apátlan éjszakák*), az álom, mint versképző élmény, egész költői életművén átvonul. Idézni szeretném egy 1968-as nyilatkozatát, eszerint álmainak költői újjáteremtésével magyarázta verseinek sejtelmes hangulatát: „A versek időtlen hangulata, gondolom, onnan származik, hogy nem egyet közülük álom élményéből írtam, sőt álomban írt soraim is akadnak.” Az álomnak mint ihlető forrásnak kimerítése természetesen a költészet hagyományos eljárása, egész „onirikus” irodalom alakult ki az európai költészet fejlődése során. Különösen a romantikusok (Jean Paul, Tieck, Brentano, Nerval), a modern költészet előfutárai (Lewis Carroll) és a szürrea-

listák (Breton, Soupault, Apollinaire, Aragon) bízták magukat az álmok jelképes vagy éppen irracionális útmutatására. Igen nagy szerepet kapott az álom Krúdy nosztalgikus írói szemléletében, akinek írói világa, mint erről már szó esett, Jékely Zoltánhoz különösképpen közel állt.

Jékely figyelmét az álmok iránt még gyermekkori érdeklődése keltette fel. Korai ifjúságában gyakran foglalkozott álmaival, kéziratot naplójegyzeteiben következetes érdeklődéssel számolt be róluk. Olvasmányai, művészi élményei mindenesetre abban a meggyőződésében erősítették meg, hogy az élmények egész birodalmát találhatja meg az álmok között. Krúdy és a francia romantikusok hatása mellett ezt a meggyőződését táplálta a nagyírú spanyol barokk író: Calderon de la Barca (1600–1681) drámája: *Az élet álom (La vida es sueño)* című műve is, amelyet 1940 tavaszán egy római előadáson fedezett fel magának, hogy negyedszázad múltán ő tolmácsolja magyarul.

A valóság képei is többnyire álomszerű foltokban jelentek meg Jékely költészetében, akár Apollinaire és a szürrealisták költeményeiben. Meglepő, szinte groteszk látványokat idézett: „Kéklő kórház-pavilon tetején / táncolnak a tüdőbajos leányok” (*Levél*). Máskor sejtelmes hangokra figyelt: „Valami messzi zene szól. Lehet, / hogy csak a kéréses hó zenél. / Az is lehet, hogy dermedt fületem / hangdéliábbal áltatja a szél” (*Éjjel a hómezőkön*). Képalakító módszere nem egyszer idézte fel a romantikusok látomásos vagy mágikus, de mindenképpen álomszerű képeit: „Ott lenn a mélyben repedt koponyák / csészéiből szürcsölnek szörnyű nedvet, / féllábra állnak, úgy lerészegednek / s huhognak a vén temetői fák” (*Júlia M. sírján*); „ne nézz tükörbe! / ha az idő már éjfél fele jár. / Kilép belőle egy gyöngyház halál” (*Gyermekek esti imája*).

E képeknek a maguk álomszerűségében mitologikus karakterük és hangulatuk van. „A képalakítást — állapítja meg *Az alkotó kíséreltet* című tanulmányában C. M. Bowra Apollinaire szóképeivel kapcsolatban — egy lépés választja el csupán a mítosztól: a költő előbb egy adott helyzet egyetlen aspektusát rögzíti, majd az egész helyzetet mitikus mesébe foglalja, amely jól érzékelteti az ábrázolt tárgy belső karakterét. Apollinaire valami sajátos lelki tartalommal tölti meg a cselekmény objektív keretét, ily módon érzékeltetve, hogy az előadott történet távolabbi jelentéssel és jelentőséggel is rendelkezik.” Valójában ez, vagy ehhez hasonló történik az olyan álomszerű képeket festő Jékely-versekben is, mint az *Elhagyott kutyaánk elégiája*, a *Nagyvakáció az enyedi kollégiumban* vagy *A Szépjuhásznő elégiája*. A verscímekben nem véletlenül szerepel annyiszor az elégia, Jékely valóban az elégiához közelíti a dal műfaját. Merengő és álmokat versbe idéző, nosztalgikus és elégikus közérzete szabja meg a forma és a hangzás poétikai karakterét.

Ez az álomszerű szövegalakítás mindvégig jellemző volt Jékely Zoltán költészetére, azt is mondhatnám, hogy az ifjúkorban meg-

talált poétika (az álomlátás és az álom-értelmezés poétikája) a későbbi versekben bontakozott ki igazán. Jékely Zoltán költészete szinte kihívást jelent abban a tekintetben, hogy a költő álmainak felkutatása és rekonstrukciója nyomán értelmezzük a nem egyszer sejtelmesnek talált: a szürrealisták alkotó gyakorlatára emlékeztető szöveget. (Ezt különben maga a költő is megtette, nevezetes „álomnaplójában”, magam annak csak néhány részletét ismerem, de biztonsággal állítom, hogy megérdemelné a közreadást, nemcsak Jékely Zoltán személyes világa lenne általa jobban megismerhető, a modern magyar költészet „titkait” is hitelesebben lehetne megfejtetni.) Az álom-motívumok igazából mindvégig jelen vannak: szövegformáló szerepet kapnak Jékely Zoltán költészetében, és ezek a motívumok mindig a versek elégikus karakterét domborítják ki.

Az álmok hatását mutatják az olyan „szürrealisztikus” fantázia-képeket rögzítő költemények, mint az *Elefánt szerelem*, az *Álmodtam*, a *Sárkányölés*, a *Rémálmom szürke sziklatájban* vagy az *Álombeli észlelet a boldogság legfelső fokáról*. Vers készült ismerősök megálmódott álmáról is (*Mirákulum. B. M. művésznő álma*), költői szavak próbálták elűzni a sivár álmatlanságot, hívták a vigasztaló álmokat (*Álmatlanság ellen*, *Pusztulj álomszedő*, *Álom a sétatérről*). A versek látomásos álomképekkel teltek meg, mint *Az idegen város*, amelynek tanúsága szerint a költő Madách Ádámjának szorongató álomvilágát álmodta tovább, vagy éppen varázslatos érzékletességgel idézték fel a mulandóságba távozott atyai jóbarát alakját, mint a Tamási Áron álombeli alakját festő *Körgallár roskadt vállára* című költemény, amely „borongós szürkületben, omladékos ház végében, elszaggatott, gödrös helyen” ábrázolta az álomban felködlő alakot, s feljegyezte a magasból hallatszó „panaszos verses beszédet” is: „Szánj meg, ember, szánj meg, / és tűzzel kínálj meg! / De ne csak gyufával: / kőből ütött lánggal, / lángoló csóvával!”

Az álmok belengték Jékely Zoltán költészetét, mondhatnám, ennek a költői álomvilágnak a nyomán alakult ki a költő személyes poétikája. Az álomnak ugyanakkor igen határozott és konkrét valóságalapja van, a költő álomvilága többnyire a tapasztalatokra reflektál, álomszerű versei rokonságot tartanak a természetleírással, a népelet (természetesen az erdélyi magyar népelet) bemutatásával. Mondhatni érzékletesen konkrét élmények mozaikjából bontakozik ki a versek álomszerűen mágikus hangulata, valamint az emlékképeket záró lírai meditáció. Ez a módszer Apollinaire „szimultánista” technikájára emlékeztet, amely a valóság és az álom, a tapasztalat és a képzelet egyidejű jelenségeinek és folyamatainak költői összevillantása révén fejezte ki a világ természetes gazdagságát és költőiségét. Az érzelmek romantikájával vette körül a dolgokat, minthogy a romantika — a francia költő szavai szerint — „rajongva magasztalja az életet”. Jékely Zoltán elégikus álomleírásai is elvégzik ezt a felmagasztalást: az életre figyelnek, az életet ünneplik, még ha meditatív vallomásaikat haláltudat hatja is át. Ebben az elégikus dalban,

e szorongást és boldogságot egymásba tükröztető költői formában jelenik meg Jékely Zoltán költészetének egy karakteres változata.

Végül még csupán egyetlen költeményt említenék meg, ez az 1945-ben (tehát még vagy már újra Kolozsváron) írott *Álom-rekviem*, ebben Jékely Zoltán a taganrogi gyűjtőtáborban elpusztult sógorát, a kiváló történettudóst: Mikecs Lászlót siratta el. A gyász és a fájdalom itt álomszerű képekben jelenik meg, idézem a nagyszabású költemény egyik fájdalmas szakaszát: „De ők csak mentek, ajkukon mosolygás, / szemükben tán sírás előtti sajnás; / s én akkor ott le-rogytam s térdénállva / kiáltám: ne menjetek a halálba! / De távolodtak, s mind mélyebbre szálltak, / csak foltok voltak már, testetlen árnyak, / bakancsuk a kövön fel-felekhózzott, / karjuk megnyúlt s ijesztőn rángatózott, / hogy közülünk néhányan felzokogtak, / mert tudható volt, hogy *ők már halottak.*” Jékely, számos akkoriban írott verse tanúskodik erről, vagyis az álom és a valóság egybemosásáról, a költő nem egyszer festett ilyen álomszerű, mindazonáltal realiztikus képeket, mintha az álomban keresett volna realitást, magyarázatot és vigaszt. Egész költői munkásságát átszötte az álom világa: kezdetben nosztalgikusan, minthogy veszendő ifjúságáról tett vallomást, később tragikusan, mivel történelmi tapasztalatairól beszélt — az álmok világában is a köznapi és mindig fájdalmas valóságot mutatva be.